

सत्यमेव जयते नानृतम् ।

माझे एक खूप वरिष्ठ अधिकारी होते. त्यांच्यापासून बरंच शिकायला मिळालं मला. अत्यंत बुद्धिमान, तितकेच तापट व केव्हा कसे वागतील याचा अंदाज घेण कठीणच जात असे. त्यामुळे त्यांचा दरारा खूपच होता आणि सर्वच त्यांना घाबरत असत. अतिंशय कडक असा त्यांचा लौकिक असल्याने त्यांच्याकडे काही काम घेऊन जायचे म्हणजे हाताखालच्या लोकांच्या पोटात भीतीचा गोळाच उठत असे.

एका कनिष्ठ अधिकाऱ्याकडून फार मोठी चूक घडली होती. तो एरवी कामाला चोख होता; पण या चुकीबद्दल त्याची नोकरीसुद्धा जाऊ शकली असती. प्रकरण आमच्या तापट वरिष्ठांच्या हातात होते. पण सौम्य शिक्षा देऊन त्यांनी त्या अधिकाऱ्याला परत सुधारायची संधी दिली. आम्हाला साऱ्यांनाच हायसे वाटले; पण नवलसुद्धा खूप वाटले. नंतर त्यांच्या हाताखाली नेमणूक झाल्यावर मी एकदा भीतभीत हा विषय काढला. ते म्हणाले, “त्याची चूक मोठी होती हे खरेच. पण ती चूकच होती. बदमाषी नव्हती हे माझ्या ध्यानात आले. परत त्याचे चांगले रेकॉर्डसुद्धा त्याच्या उपयोगी पडले. माझं असं सूत्र आहे, की चुकांबद्दल शक्य असेल तर क्षमाच करायची. पण बदमाषी असेल तर ती मात्र ठेचून काढायची. चूक करणाऱ्याला परत परत संधी द्यायची. बदमाषी करणाऱ्याला मात्र परत तसं करायला संधी मिळू नये, याची काळजी घ्यायची.”

त्यांच्यासोबत काम केल्यावर माझ्या लक्षात आले, की बाहेरून काटेरी फणसांसारखे वाटत असले तरी आत फणसासारखे गोड गरे असलेलंच त्यांचं व्यक्तिमत्त्व आहे. वेदात द्युलोकांतल्या मित्र आणि वरुण या देवतांची ऋतपालनासाठी नेमणूक झालेली असल्याचा उल्लेख आहे. सृष्टीनियमांचे स्वतः पालन करणे आणि इतरांकडूनसुद्धा व्यवस्थित ते करून घेणे, ही कामगिरी ते बजावतात. ऋत म्हणजे ईश्वरीय संकल्प. अर्थात यात सृष्टीनियमही आलेच. सृष्टीत सर्व गोष्टींचा कार्यकारणभाव ठरलेला असतो. जे जे घडते ते आणि घडणार आहे हे ऋतावर अवलंबून असते. म्हणून आपण ऋताची आराधना, उपासना करायची असते. ही उपासना म्हणजे व्रत. मित्रा वरुणांसाठी ऋत आहे. काय घडणार आहे ते त्यांना आधीच माहीत असते. आपण आपली व्रते निष्ठेने पार पाडली तर आपल्यालाही ऋत म्हणजे काय ते समजायला लागते आणि ध्येयाकडे वाटचाल नीट व्हायला लागते.

सृष्टीचे निरीक्षण करताना सूर्य, तारका, ऋतू आणि दिवस-रात्र या साम्यांचा नियमितपणा माणसाच्या ध्यानात आला. आपले वागणेसुद्धा सृष्टीनियमाला अनुसरून असले तर हव्या असलेल्या गोष्टी आपण घडवू शकतो हेही त्याला समजले. त्यातूनच व्रताच्या संकल्पनेचा जन्म झाला. ऋताचे नियम पालन करणे हे व्रत. व्रतभंग होणे ही चूक; पण ऋतभंग होणे म्हणजे जाणूनबुजून नियमाच्या विरुद्ध जाणे हे पाप. व्रतभंगाला परत ते कडकपणे पाळले म्हणजे क्षमा मिळू शकते. ऋतभंगाला म्हणजेच अनृताला शिक्षाच. क्षमा नाही.

सत्यमेव जयते नानृतम् ।

किंशु कि किंति लिठा कृष्ण ठिंडि प्रद फुळास्नकवीति पुरीक रात्रु

प्रत्यया रात्र व्याप्तिस्ति विश्वास व्यवहित न वा वाहनि भर्ति व्याप्ता

– भीष्मराज बाम
(‘मना सज्जना’ या पुस्तकातून)